

Karikatūra laikraštyje „Tēvija“¹ 1941–1945 m.: kai kurie šaltinių mokslo kritikos klausimai

Dabartiniam Latvijos istorijos mokslui būdingas atsainus požiūris į istorijos šaltinių tyrimus. Vienas mažiausiai tyrinėtų Latvijos istorijos šaltinių mokslo klausimų – karikatūros, įvairiu laiku spausdintos periodiniuose leidiniuose. Šią spragą iš dalies galima užpildyti tyrinėjant karikatūras, išspausdintas periodinėje spaudoje, kuri ėjo Latvijoje nacių okupacijos laikotarpiu.

XX amžiaus Latvijos istorija traukia ne tik profesionalių istorikų, bet ir politikų, taip pat masinės informacijos priemonių dėmesį. Istorija iš dalies naudojama kaip priemonė manipuluoti masių sąmone. Svarbiausia istoriografijos tema ilgai buvo Latvijos nacių okupacijos laikotarpis. Praėjusio amžiaus paskutiniojo dešimtmečio politinės permainos paskatino domėtis klausimais, kurie tarsi jau buvo ištyrinėti, o į mokslo apyvartą įtraukus anksčiau nenaudotus šaltinius atsirado būtinybė taikyti interdisciplininius istorinio tyrimo metodus.

Ypatingas istorijos šaltinis yra totalitarnių režimų laikotarpio periodinė spauda. Viena vertus, ją galima nagrinėti kaip individo, visuomenės ir valdžios santykių barometrą. Antra vertus, periodika vargu ar gali būti patikimas istorijos faktų šaltinis, nes dėl totalitarinės cenzūros joje yra nedaug tikrų žinių. Todėl remtis ja kaip dokumentiniu šaltiniu praeičiai atkurti nėra visiškai pagrįsta².

Prieš pradėdant šaltinių mokslo tyrimą būtina atlikti visos laikraštyje „Tēvija“ pa-

skelbtos medžiagos statistinę analizę³. Paskui statistinės analizės rezultatus reikia apibendrinti. Tai padarius bus aišku, ar karikatūros yra vertingos kaip istorijos šaltinis. Tokį tyrimą atlikti tikslinga ne tik dėl to, kad Latvijos istorikai nedažnai naudojami šiuo šaltiniu, bet ir dėl to, kad tai padės geriau suprasti politinės karikatūros vaidmenį propagandos sistemoje. Visa tai atlikus bus galima susidaryti išsamų vaizdą apie nacistinės propagandos Latvijos periodinėje spaudoje ypatybes, taip pat išryškės metodai, kaip buvo manipuluojama masių sąmone.

Naciams okupuotoje Latvijos teritorijoje įvedus „naująją tvarką“, okupacinės valdžios įstaigoms buvo strategiškai svarbu panaudoti teigiamą gyventojų požiūrį į naująją valdžią⁴, nes tai padėtų sukurti palankią vidaus politikos atmosferą, sumažintų priešišumą ir pasipriešinimą vokiečių armijos užnugaryje. Tai ir tapo viena svarbiausių užduočių periodiniams leidiniams okupacijos laikotarpiu.

Okupuotų teritorijų politinėje propagandoje buvo naudojami Trečiajame reiche approbuoti metodai, pritaikyti vietos sąlygoms. Visiškai pagal „karo meto meno“⁵ nuostatas propagandininkų akiratyje buvo ne tik politinis, bet ir asmeninis žmogaus gyvenimas, nes skelbta, kad nacija yra svarbiau už individą. Ypatingas vaidmuo propagandoje teko „tikram pozityviam vokiškam humorui“⁶, taip pat Trečiojo reicho kareiviui, simbolizuojančiam kovą su „tamsiosiomis jėgomis“. Toje kovoje kiekvienam buvo skirtas vaidmuo:

vokiečių kareivis su ginklu rankose kaunasi dėl Naujosios Europos, o okupuotų teritorijų gyventojai visomis jėgomis jam padeda. Apskritai propagandos uždavinys buvo ne tik parodyti nacionalsocializmo ideologų socialinių-politinių teorijų pranašumą, bet ir visus tuo įtikinti.

Nacių okupuotoje Latvijoje svarbiausias politinės propagandos metodas buvo sukurti ir panaudoti priešo įvaizdį. „Baisiųjų metų“⁷ aprašymas ir perdėtas Latvijos istorijos faktų interpretavimas, pabrėžiant kruvinojo teroro bei sąmokso prieš latvių tautą temas, tapo pagrindiniais propagandos sistemos objektais⁸. Latvijoje leidžiami laikraščiai piešė tamsios praeities ir laukiamos šviesios ateities, kuri tapo įmanoma dėl fiurerio išminingo vadovavimo, vaizdus.

Tarp daugybės latvių kalba leidžiamų periodinių leidinių išsiskiria laikraštis „Tēvija“, tapęs naujosios valdžios simboliu ir per visą okupacijos laikotarpį atlikęs centrinio spaudos organo funkcijas⁹. Jis buvo leidžiamas latvių kalba ir turėjo daugiausia skaitytojų. Pirmasis šio laikraščio numeris pasirodė 1941 m. liepos 1-ąją – tą dieną, kai priešakinės vermachto dalys įžengė į Rygą. „Tēvija“ tapo neviešu okupacinės valdžios oficiozu ir toks jos statusas išliko iki karo pabaigos – paskutinis laikraščio numeris išėjo 1945 m. balandžio 29 d. Laikraštis iš pradžių buvo leidžiamas Rygoje, o nuo 1944 m. spalio 17 d., vermachto dalims pradėjus trauktis, toliau ėjo Liepojoje kitu pavadinimu – „Tēvija un Kurzemes Vārds“¹⁰. Leidinio periodiškumas – šeši kartai per savaitę, išskyrus vienintelę pertrauką 1944 m. spalio 11–16 d., kai redakcija buvo evakuojama į Liepoją. Iš viso išėjo 1168 laikraščio numeriai.

Laikraščio leidėju buvo laikomas Ernestas Kreišmanis¹¹, o iš tiesų jo leidimui vadovavo Ostlando reichskomisariato Propagandos skyrius¹². „Tēvija“ buvo vienintelis periodinis leidinys Latvijos generalinėje apygardoje, kurio medžiaga per visą okupacijos laikotar-

pį cenzūruota prieš spausdinimą¹³. Laikraščio cenzūrą vykdė buvęs „Rigaesche Rundschau“ redaktorius Ernestas Eduardas fon Menzenkampfas¹⁴, grįžęs į Latviją 1941 m. vasarą kaip propagandininkų kuopos (*Propagandastaffel*) zonderfiureris. Be tiesioginės cenzūros, Propagandos skyrius reguliariai rengė ir siuntė instrukcijas (*Anweisungen*) bei nurodymus (*Vertrauliche Presseinformation*) dėl terminų vartosenos, publikacijų tematikos, taip pat tiekė medžiagą perspausdinimui¹⁵. Taigi būtent šį spaudos organą galima laikyti okupacinio režimo rupu latvių kalba, o daugybė priežiūros institucijų visiškai užkirto kelią galimybei jame atsirasti atsiktinei, režimui prieštaraujančiai arba jam nepageidaujamai medžiagai.

Pirmuoju laikraščio „Tēvija“ redaktoriu mi tapo Arturas Kroderis¹⁶, pagarsėjęs anti-vokiškomis kalbomis Pirmosios Respublikos laikotarpiu, todėl jau 1941 m. liepos 25 d. jį pakeitė Andrejas Rudzis¹⁷; jis dirbo redakcijoje iki tų metų rugsėjo 23 d. Kitas redaktorius daugiau kaip trejus metus buvo Paulas Kovalevskis¹⁸. Nuo 1944 m. lapkričio 26 d. iki 1945 m. balandžio 29 d. redaktoriaus pareigas ėjo Janis Vytolis¹⁹.

Leidinio apimtis keitėsi: iš pradžių buvo 4 puslapiai, vėliau padidėjo iki 6; šeštadieniniai numeriai buvo didesni. Išskirtiniais atvejais laikraštis išeidavo 16 puslapių. Nuo 1944 m. antrosios pusės su retomis išimtimis laikraštis ėjo dviejų puslapių. Kartu pablogėjo ir spaudos kokybė, anksčiau buvusi pavyzdinė.

Leidimo pradžioje laikraštis kainavo 15 kapekų, po pinigų reformos – 8 reichspfeningius, o nuo 1944 m. rudens – 10. Mėnesio prenumerata kainavo palyginti nebrangiai – 1,85 reichsmarkės (RM)²⁰.

Kaip minėta, „Tēvija“ buvo masiškiausias leidinys latvių kalba – jo tiražas siekė 280 tūkst. egzempliorių. Netgi paskutinių laikraščio numerių tiražas buvo didelis – 25 tūkst. egz.²¹ 1941 m. pabaigoje Latvijoje

buvo leidžiama daugiau kaip 30 oficialių periodinių leidinių latvių kalba²², kurie sudarė didelę konkurenciją laikraščiui „Tēvija“, tačiau įvairių Latvijos rajonų gyventojai domėjosi būtent šiuo laikraščiu, nepaisant didelių sunkumų ir ilgų jo pristatymo terminų²³.

Nors ir nebuvo oficialaus grifo, leidėjai laikraštį pristatė kaip visuomeninį politinį organą. Šalia informacijos iš mūšių laukų ir pranešimų apie padėtį pasaulyje, oficialių potvarkių ir ekskursų į praeitį, praktiškų patarimų ir literatūrinių vaizdelių buvo spausdinamos nuotraukos bei karikatūros, kurioms nacionalsocialistinės propagandos sistemoje teko svarbus vaidmuo. Pažymėtina, jog ir to meto periodinėje spaudoje rašoma apie karikatūros reikšmę politinėje propagandoje: „Kad ir kaip neįprastai skambėtų, karikatūra [...], tas nedidelis, pašiepiamas, iš dalies tragiška pašaipa nuspalvintas piešinys, išspausdintas žurnale ar laikraštyje, yra labai svarbus politinės ir socialinės kovos ginklas. [...] Karikatūra idealiai atlieka [...] uždavinį – ji auklėja, aiškina, agituoja, demaskuoja ir kaltina“²⁴.

Karo meto sąlygomis propagandininkai turėjo ne tik laikytis aukštesniųjų (arba kontroliuojančiųjų) organų nurodymų, bet ir sumaniai parinkti karikatūrų objektą, jo vaizdavimo būdą. Kaip taikliai pažymėjo žymus sovietinis karikatūristas Borisas Jefimovas, pavaizdavęs Josifą Staliną, „karikatūra turi būti suprantama kiekvienam kvailiui“²⁵.

Prieš tyrinėjant karikatūras kaip istorijos šaltinį, būtina tiksliai apibrėžti, kas tai yra. Autoriai karikatūra laiko politinio visuomeninio ar buitinio pobūdžio satyrinį piešinį, kuris yra savarankiškas prasminis kūrinys. Tuo karikatūra skiriasi nuo karikatūrinės iliustracijos, atliekančios antraeiles (ilustracines) funkcijas; be atitinkamo teksto jos negalėtų vienareikšmiškai suprasti potenciali auditorija. Todėl autoriai neanalizuoja feljetonų iliustracijų²⁶, stilizuotų straipsnių antraščių, grafinių reklamos skelbimų ir pan. Ka-

rikatūros tikslas buvo ne iliustruoti laikraštinę informaciją (tokią funkciją atliko nuotraukos, jos kėlė medžiagos objektyvumo ir patikimumo įspūdį), o atkreipti skaitytojų dėmesį į konkretų straipsnį ar visą puslapį.

Laikraštyje „Tēvija“ iš viso išspausdinta 400 karikatūrų²⁷, t. y. vidutiniškai viena karikatūra 2,92 numerio, tačiau dažniausiai jos pasirodydavo 1941–1942 m. Vėliau karikatūrų nuolat mažėjo (žr. 1 grafiką).

Vokiečių okupacijos pradžioje iš propagandininkų buvo reikalaujama ne tik priversti laikraščio skaitytojus priimti naująją ideologiją, bet ir atkreipti jų dėmesį į patį leidinį. Ši užduotis karo meto sąlygomis buvo sunkiai įvykdoma. Tačiau tas faktas, kad karikatūros labai dažnai pasirodydavo laikraščio „Tēvija“ puslapiuose, negali būti paaiškintas vien noru patraukti skaitytojų dėmesį. Siekis paveikti emociškai apskritai didino propagandos poveikio veiksmingumą, kūrė tam tikrą „infernalinį“ priešų paveikslą, giliai įsismelkusį į gyventojų sąmonę. Nors 1943 m. karikatūrų pastebimai sumažėjo, tačiau karikatūristų sukurtas priešų paveikslas jose išliko. Tik 1944 m. antrojoje pusėje karikatūrų skaičius dar labiau sumažėjo.

Paradoksalu, bet spausdinamų karikatūrų skaičius tiesiogiai nepriklausė nuo reikšmingų įvykių karo frontuose²⁸ (žr. 2 grafiką).

Tyrinėjant šaltinį mėginta nustatyti karikatūrų autorius. Tuo tikslu karikatūros buvo suskirstytos į tris kategorijas:

- 1) vietinių autorių darbai;
- 2) karikatūros, perspausdintos iš Trečiojo reicho leidinių;
- 3) karikatūros, kurių autentiškumas neaiškus²⁹ (žr. 1 lentelę).

Taigi daugumos laikraštyje išspausdintų karikatūrų autoriai buvo latviai – 84 proc.

Okupuotos Latvijos periodinėje spaudoje savo kūrinius spausdino daugelis latvių karikatūristų³⁰, tačiau laikraštyje „Tēvija“ karikatūras spausdino iš esmės du dailininkai – Ernestas Rirdancis³¹ ir Reinis Birzgalis³².

1 lentelē. Laikraščio „Tēvija“ karikatūrų autorystė (proc.)

Metai	Vietinių autorių kūriniai	Karikatūros, perspausdintos iš Trečiojo reicho leidinių	Karikatūros, kurių autentiškumas neaiškus
1941	86	13	1
1942	65	32	3
1943	84	11	4
1944	85	12	3
1945	100	0	0

Laikraščio „Tēvija“ etatinis karikatūristas E. Rirdancis mokėsi amatų mokykloje, paskui – Latvijos menų akademijoje. Pirmieji jo kūriniai spaudoje pasirodė XX a. trečiajame dešimtmetyje, jis bendradarbiavo su žurnalais „Svari“ („Svarstyklės“, 1920–1931 m.) ir „Vecais Sikspārnis“ („Senas šikšnosparnis“, 1929–1940 m.), savo kūrinius spausdino ir kituose periodiniuose leidiniuose³³. Be karikatūrų, laikraštyje „Tēvija“ taip pat buvo spausdinamos jo iliustracijos satyriniams Ačuko³⁴ feljetonams; su šiuo autoriumi jis pradėjo bendradarbiauti dar prieškario metais. E. Rirdancio karikatūros laikraštyje „Tēvija“ buvo spausdinamos per visą jo leidimo laiką.

Be E. Rirdancio, su laikraščiu aktyviai bendradarbiavo Dailės teatro aktorius R. Birzgalis. Ypač pažymėtina jo karikatūrų serija „Nopelniem bagātie“ („Nusipelnusieji“), pasirodžiusi laikraštyje 1941 m. spalio mėn. Serijos siužetinės linijos centre buvo asmenys, aktyviai bendradarbiavę su sovietų režimu: Žanis Spurē, Augustas Kirchenšteinas³⁵, Andrējas Upytis³⁶, Robertas Dambytis³⁷, Pēteris Blaunas³⁸, Herbertas Lykumas³⁹, Janis Vana-gas⁴⁰, Janis Niedra⁴¹, Rudolfas Berzinis⁴², Andrējas Jablonskis⁴³, Karlis Karlsonas⁴⁴, Pēteris Valeskalnis⁴⁵, Vilis Lacis⁴⁶ ir Alfonsas Novikas⁴⁷. 1941 m. lapkričio mėn. pasirodė nauja R. Birzgalio karikatūrų serija –

„Vēstures īsais kurss“ („Trumpas istorijos kursas“)⁴⁸. Joje satyriškai pavaizduotas Latvijos SSR vadovybės oficialus požiūris į Latvijos 1940–1941 m. įvykius. Paskutinė šio autoriaus karikatūra laikraštyje buvo išspausdinta 1941 m. gruodžio 5 d. Joje išjuokiami svarbiausi vadinamosios „Stalino konstitucijos“ teiginiai.

Šioje tyrimo stadijoje autoriai neturi išsamių informacijos apie karikatūristų honorarą įvairiais okupacijos laikotarpiais. Vis dėlto pažymėsime, kad 1944 m. gegužės 5 d. buvo nustatyti nauji įkainiai, pagal kuriuos honoraras už vieną karikatūrą sudarė 15–50 RM⁴⁹. E. Rirdancis gavo tokį honorarą: 1943 m. sausio mėn. – 280 RM⁵⁰, vasario mėn. – 110 RM⁵¹. 1944 m. gegužės mėn. jo honoraras padidėjo iki 342 RM⁵². Nepaisant solidžių išmokų karikatūrų autoriams, jų honoraras vis dėlto buvo kur kas mažesnis negu vedamųjų autorių – pastarieji gaudavo maždaug 100 RM už straipsnį⁵³.

Vietinių dailininkų darbai skyrėsi nuo vokiečių autorių karikatūrų. Jiems būdingas tam tikras simboliškumas ir iš dalies originali problematika: tik juose atsirado siužetai, atspindintys Latvijos padėtį.

Iš Trečiojo reicho leidinių (daugiausia iš „Die Lustige Blätter“, „Der Orbis“⁵⁴, „Interpress“) perspausdinamų karikatūrų skaičių lėmė atsitiktiniai dalykai. Atrodo, kad per-

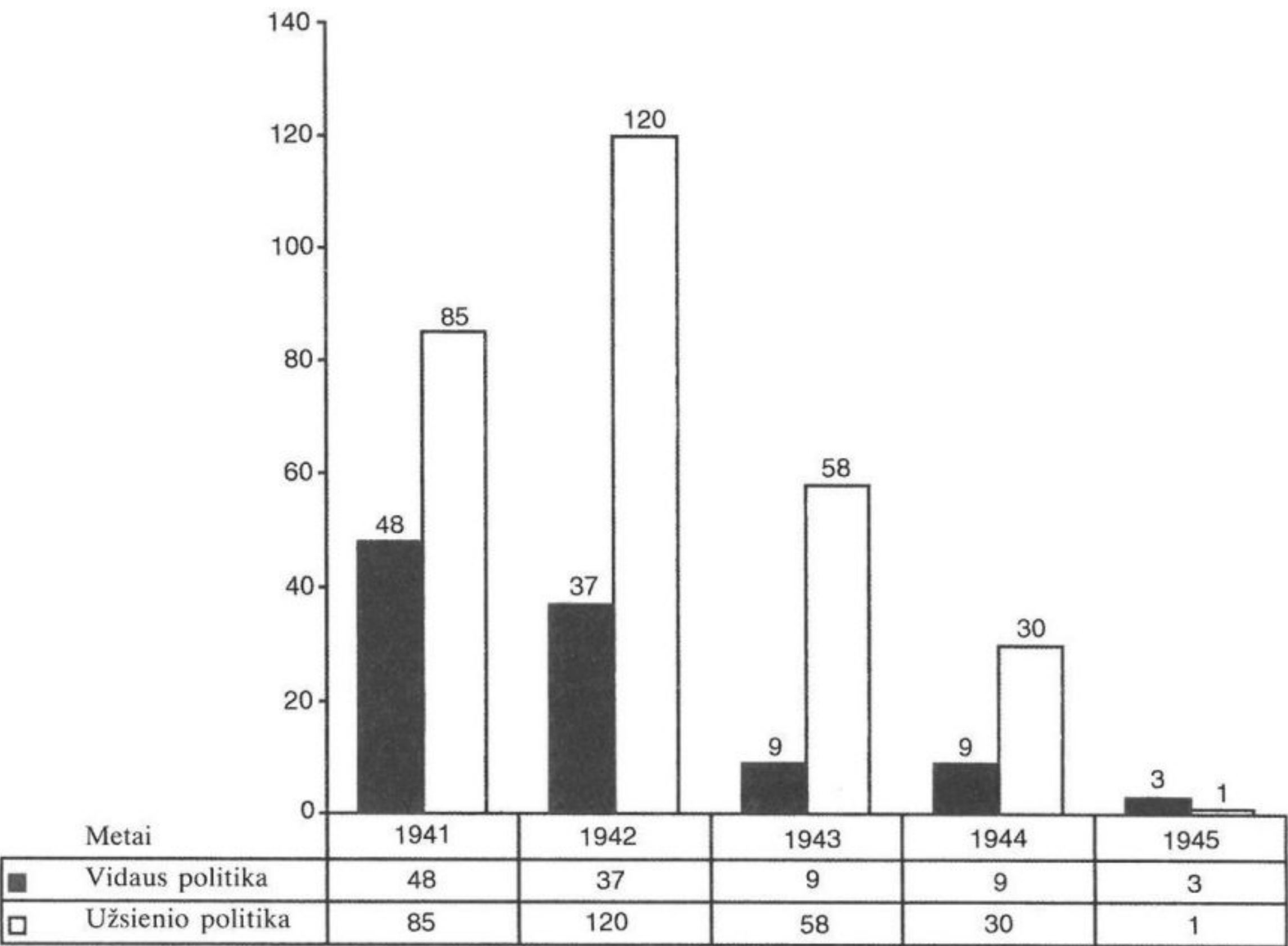
spausdintų ir originalių karikatūrų proporcija centralizuotai nebuvo reguliuojama. Pasiskolintų ir perspausdintų karikatūrų skaičius 1942 m. padidėjo dėl to, kad padaugėjo satyrinių piešinių buitinėmis temomis.

Nedaugelio karikatūrų autorių (2,2 proc. bendro skaičiaus) nepavyko nustatyti dėl to, kad jose nenurodyti autorių inicialai, ir iš dalies dėl to, kad joms stinga originalaus kompozicinio sprendimo.

Karikatūristų kūryboje daug dėmesio buvo skiriama karo tematikai, tačiau ši siužetinė linija nebuvo svarbiausia. Tyrimo autoriai išskyrė dvi temų grupes:

- 1) vidaus politikos tematika. Šiai grupei priskirtos karikatūros, kurių siužetinė linija tiesiogiai susijusi su Latvija. Šio tipo karikatūros sudaro 26,5 proc. bendro karikatūrų skaičiaus;
- 2) užsienio politikos tematika. Šią grupę sudaro karikatūros, kuriose satyriškai vaizduojami antihitlerinės koalicijos šalių tarpusavio santykiai, diplomatinių santykių kolizijos, taip pat vidaus politinė padėtis tose šalyse, daugiausia Didžiojoje Britanijoje, SSRS, JAV, o nuo 1943 m. rugsėjo mėn. – ir Italijoje. Tokios karikatūros sudaro 73,5 proc. (žr. 3 grafiką).

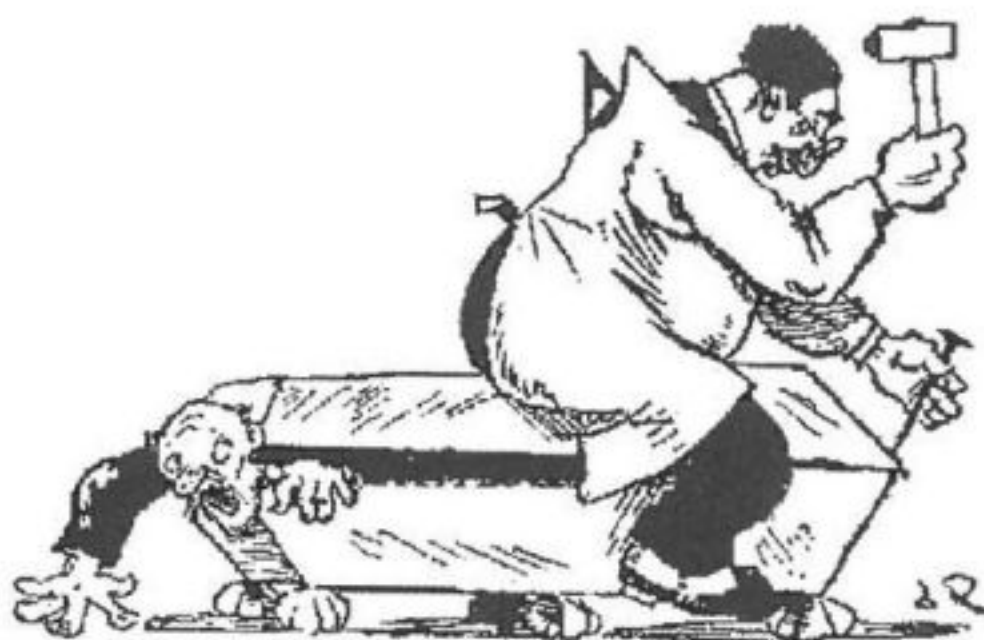
3 grafikas. Vidaus ir užsienio politikos tematikos santykis laikraščio „Tėvija“ karikatūrose

Toks skirstymas iš dalies yra sālyginis, nes vidaus ir užsienio politikos veiksniai buvo susiję. Turėdami galvoje šią aplinkybę, autoriai išskyrė papildomas siužetinės analizės kategorijas:

1) vidaus politikos tematika:

a) „baisieji metai“ – karikatūros, kuriose pavaizduoti 1940–1941 m. įvykiai, daugiausia sovietinių represinių organų veikla, nacionalizacija, sovietinės kultūros „įsiveržimas“. Karikatūrose buvo išjuokiami sovietinės Latvijos politiniai veikėjai ir sovietinio okupacinio režimo ideologinės nuostatos; tokios karikatūros sudarė 39 proc. visų karikatūrų vidaus politikos siužetais;

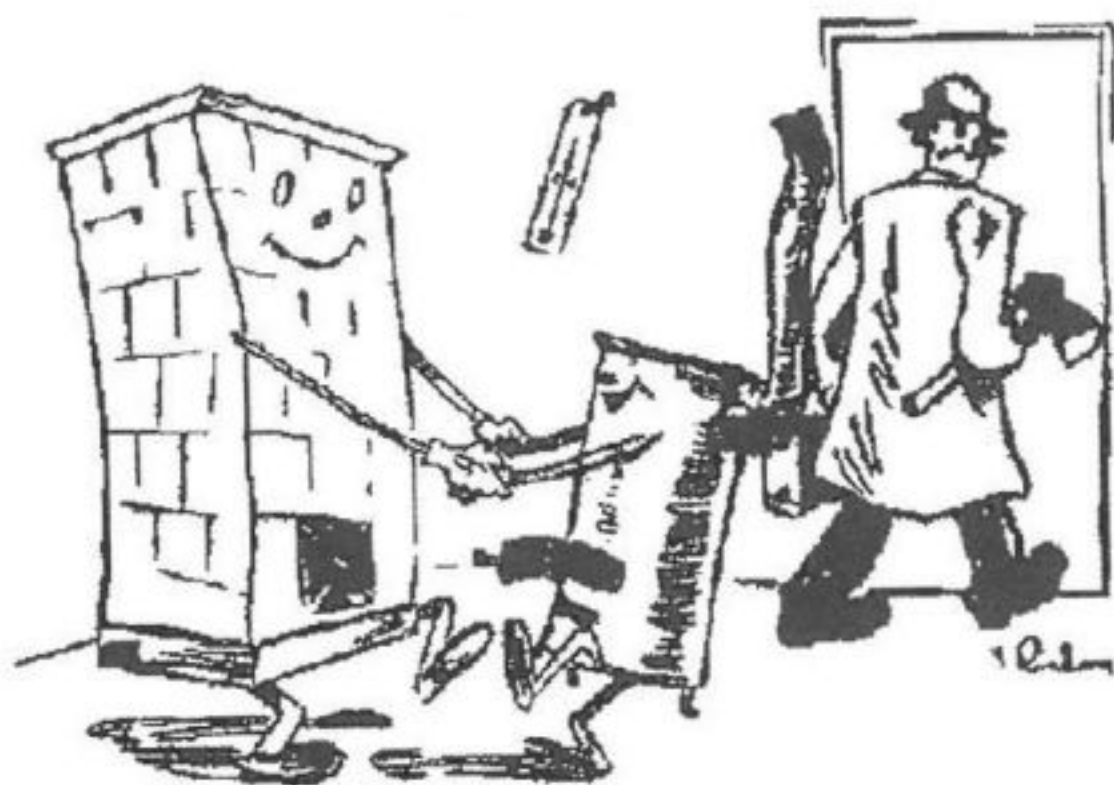

1. Pavadinimas – „Teisė į darbą ir poilsį“, legenda – „Komunistų valdymo metais penkiasdešimtmečiui valstiečiui vaistų jau neišrašydavo. Valstiečiui jubiliejiniais metais“. Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1941, rugsėjo 2. (Čia ir toliau karikatūrų dydis neatitinka originalo.)

2. Pavadinimas – „Trumpas istorijos kursas“, legenda – „Sovietų valdžia daugeliui tūkstančių valstiečių davė žemės“. Autorius – R. Birzgalis. *Tėvija*, 1941, lapkričio 21.

b) aktualūs įvykiai – karikatūros, kuriose pavaizduoti eiliniai nacių okupuotos Latvijos socialinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo įvykiai, turinčios politinę potekstę (iš dalies šios karikatūros atspindėjo ir to laikotarpio socialines-politines realijas; jos sudarė 24 proc.);

3. Be pavadinimo, legenda – „Ūkininkas eina į talną miške“. Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, liepos 20.

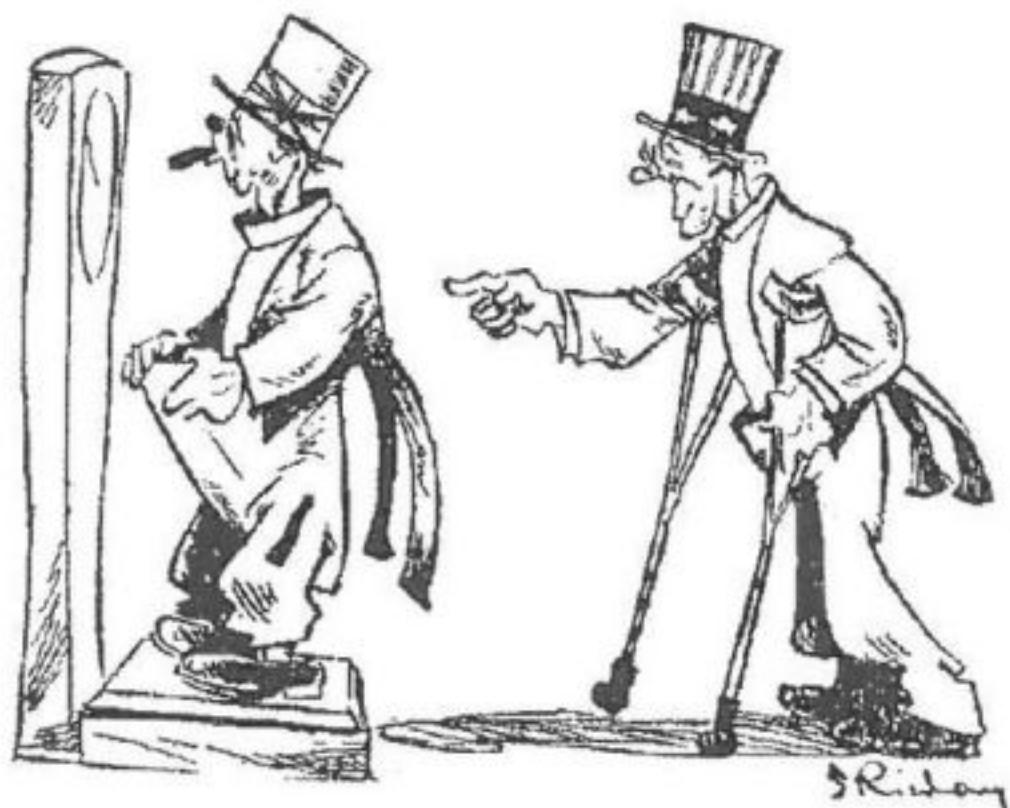
c) buitiniai siužetai – karikatūros, neturinčios politinės potekstės. Šių karikatūrų negalima tiesiogiai susieti su bendra socialine-politine padėtimi (didžioji jų dauguma perspausdintos iš Trečiojo reichs leidinių; jos sudarė 37 proc.);

4. Pavadinimas – „Prekybos agento nuotykis“, legenda – „Ne, ačiū, šiuo metu neturiu pinigėlių“. Perspausdinta iš „Der Orbis“. *Tėvija*, 1942, liepos 23.

2) užsienio politikos tematika:

a) karikatūros, kuriose satyriškai pa-
vaizduotos antihitlerinės koalicijos šalys –
Didžioji Britanija ir JAV (tokios karika-
tūros sudarė 32 proc.);

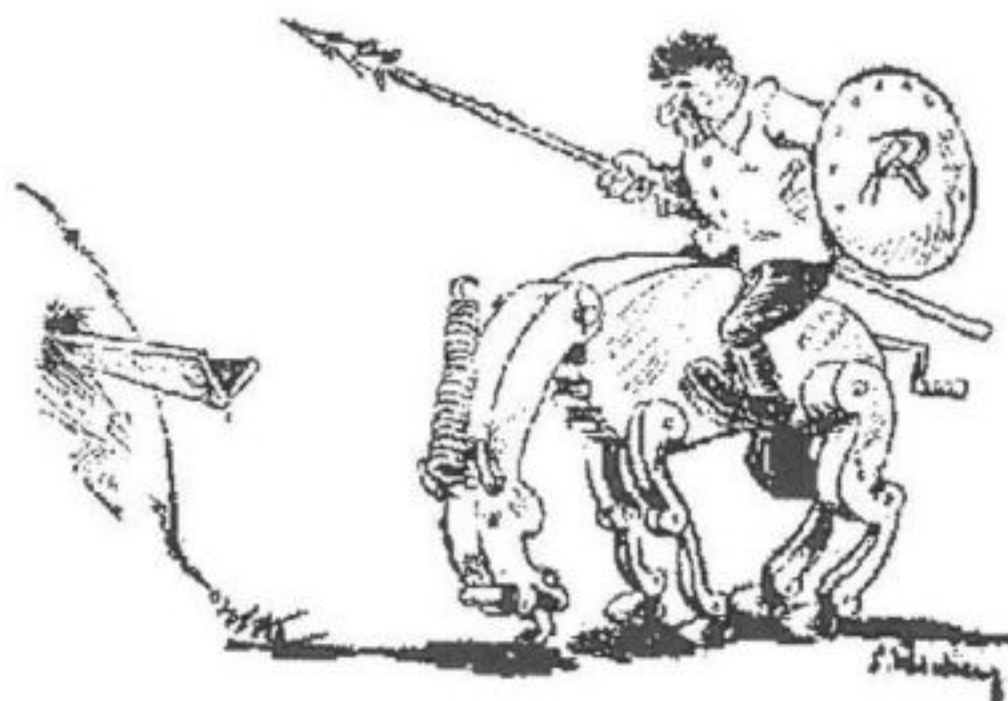
5. Pavadinimas – „Prarastas tonažas“, legenda – „Ruzveltas: Čerčili, tai tu? Matyti, kad su tavo bruto-tonažu jau negerai“. Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, balandžio 22.

b) karikatūros, vaizduojančios SSRS,
JAV ir Didžiosios Britanijos tarpusavio
santykius (jos sudarė 37 proc.);

6. Pavadinimas – „Atrišantys Gordijaus mazgą“, legenda – „Čerčilis su Ruzveltu, Ruzveltas su Stalinu, Stalinas su Čerčiliu jau kuris laikas mėgina išspręsti „bendros sąjungininkų strategijos“ klausimą. Čerčilis: „Josifai, ar tau neatrodo, kad mazgas vis labiau užsiveržia?“ Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, sausio 2.

c) karikatūros, kurių svarbiausias mo-
tyvas – pagal nacionalsocialistinę propa-
gandą suteikti kitą prasmę Sovietų Sąjun-
gos įvykiams (jos sudarė 31 proc.)⁵⁵.

7. Pavadinimas – „Nėra kur pagirdyti kovos žirgo“, legenda – „Kaukazo naftos telkiniai atkirsti nuo Sovietų Sąjungos. Stalinas: „...Dabar blogiau negu tais sausais metais...“ Autorius – E. Rirdancis. *Tėvija*, 1942, rugpjūčio 13.

Okupuotos Latvijos laikraštinės propa-
gandos sistemoje nemažai vietos skirta anti-
semitinei karikatūrai⁵⁶. Nors antisemitinės
propagandos klausimas yra aktualus istoriog-
rafiniu atžvilgiu, dauguma tyrinėtojų iki šiol
tenkinosi spekuliatyviais samprotavimais⁵⁷,
kuriuos lėmė bendra emocinė karikatūrų
nuotaika; svarbiausias vaidmuo jose neabe-
jotinai teko antisemitinei ideologijai.

Laikraščio „Tėvija“ statistinės analizės
duomenys rodo, kad toks požiūris yra perne-
lyg vienašališkas (žr. 2 lentelę).

Antisemitinės karikatūros laikraštyje su-
daro 20 proc. bendro išspausdintų karikatū-
rų skaičiaus. Autoriams nepavyko nustatyti,
ar dėsningai kito antisemitinio turinio kari-
katūrų skaičius: 1941 m. jos sudarė 27,8 proc.,
1942 m. – 13,3 proc., 1943 m. – 20,8 proc.,
1944 m. – 17,9 proc., o 1945 m. – 25 proc.
(žr. 4 grafiką).

2 lentelė. Antisemitinio turinio karikatūros laikraštyje „Tėvija“ mėnesiais

Metai	Mėnesiai	Vidaus politika			Užsienio politika			Iš viso
		„Baisieji metai“	Aktualūs įvykiai	Buitiniai siužetai	Didžioji Britanija ir JAV	SSRS	Antihitlerinės koalicijos šalys	
1941	liepa	1	2	0	1	0	1	5
	rugpjūtis	1	0	0	0	1	0	2
	rugsėjis	1	0	0	0	3	1	5
	spalio	4	0	0	0	1	1	6
	lapkritis	9	0	0	0	3	1	13
	gruodis	1	0	0	2	2	1	6
Iš viso		17	2	0	3	10	5	37
1942	sausis	0	0	0	1	0	0	1
	vasaris	0	0	0	2	1	0	3
	kovas	0	0	0	0	1	0	1
	balandis	0	0	0	0	0	0	0
	gegužė	0	0	0	0	0	0	0
	birželis	0	0	0	1	2	0	3
	liepa	0	0	0	0	0	0	0
	rugpjūtis	0	0	0	0	3	1	4
	rugsėjis	0	0	0	1	0	1	2
	spalio	0	0	0	0	1	2	3
	lapkritis	0	0	0	1	1	1	3
	gruodis	0	0	0	0	0	1	1
Iš viso		0	0	0	6	9	6	21
1943	sausis	0	0	0	0	0	0	0
	vasaris	0	0	0	0	0	0	0
	kovas	0	0	0	0	0	0	0
	balandis	0	0	0	0	0	2	2
	gegužė	0	0	0	2	0	1	3
	birželis	0	0	0	0	0	0	0
	liepa	0	0	0	1	0	1	2
	rugpjūtis	0	0	0	0	0	0	0
	rugsėjis	0	0	0	2	0	0	2
	spalio	0	0	0	1	1	0	2
	lapkritis	0	0	0	2	1	0	3
	gruodis	0	0	0	0	0	0	0
Iš viso		0	0	0	8	2	4	14

2 lentelės tęsinys

Metai	Mėnesiai	Vidaus politika			Užsienio politika			Iš viso
		„Baisieji metai“	Aktualūs įvykiai	Buitiniai siužetai	Didžioji Britanija ir JAV	SSRS	Antihitlerinės koalicijos šalys	
1944	sausis	0	0	0	0	1	0	1
	vasaris	0	0	0	0	1	0	1
	kovas	0	0	0	0	1	0	1
	balandis	0	0	0	0	0	0	0
	gegužė	0	0	0	0	1	0	1
	birželis	0	0	0	0	0	0	0
	liepa	0	0	0	1	0	0	1
	rugpjūtis	0	0	0	0	0	0	0
	rugsėjis	0	0	0	1	0	1	2
	spalis	0	0	0	0	0	0	0
	lapkritis	0	0	0	0	0	0	0
	gruodis	0	0	0	0	0	0	0
Iš viso		0	0	0	2	4	1	7
1945	sausis	0	0	0	0	0	0	0
	vasaris	0	1	0	0	0	0	1
	kovas	0	0	0	0	0	0	0
	balandis	0	0	0	0	0	0	0
Iš viso		0	1	0	0	0	0	1
Iš viso laikraštyje		17	3	0	19	25	16	
		20			60			
		80						

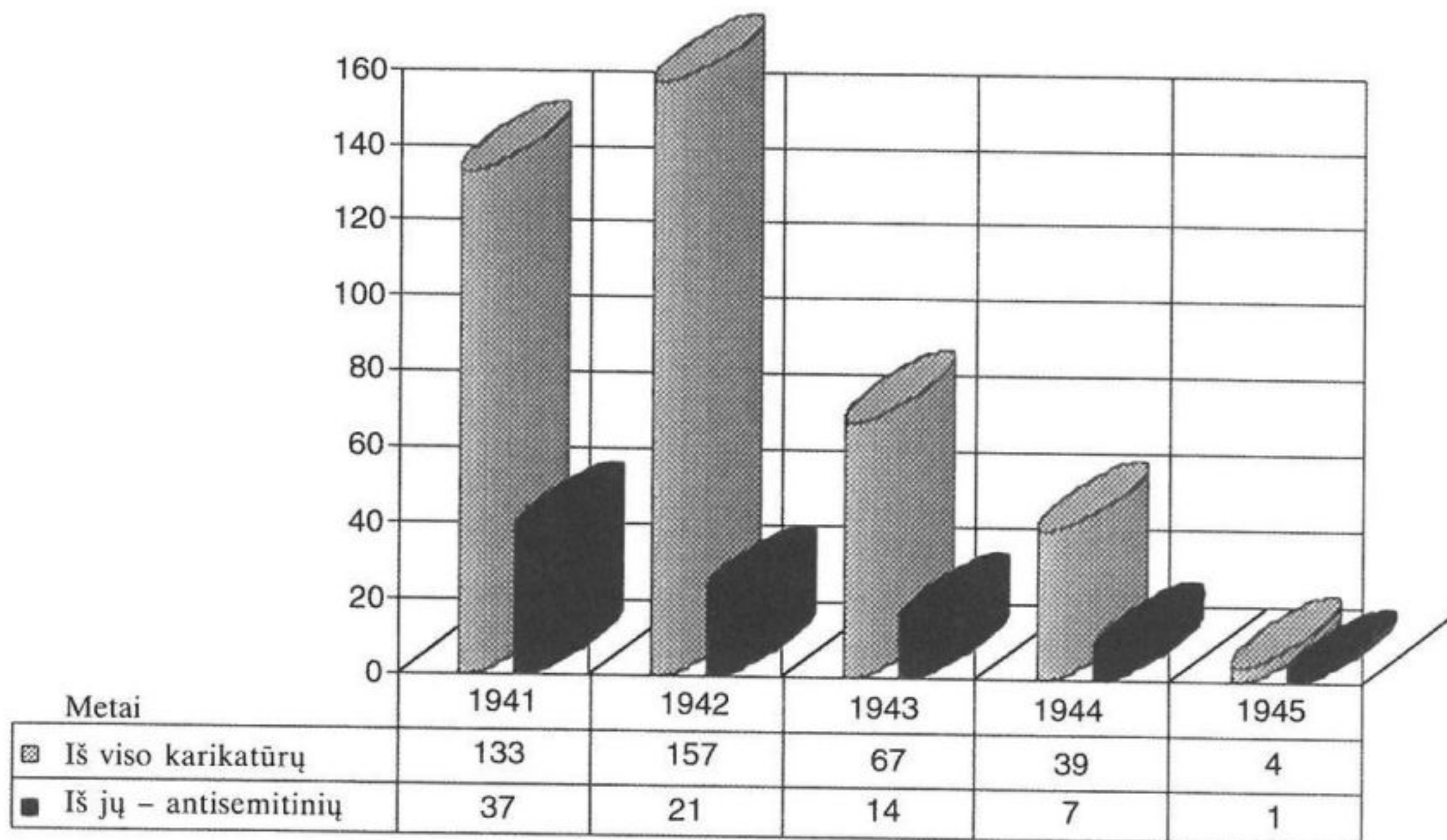
Pažymėsime, kad tyrinėdami istorijos šaltinių autoriai išleido iš akių karikatūras, kurių antisemitinis kontekstas nėra aiškus (nenustatytas).

Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, kad laikraštyje „Tėvija“ išspausdintose karikatūrose antisemitinis kryptingumas nėra vyraujantis. Antisemitinė problematika daug ryškesnė buvo rusų kalba leidžiamoje periodinėje spaudoje, kurioje dažnai, norint padidinti emocinį poveikį skaitytojui, antihitlerinės koalicijos šalių lyderiams buvo suteikiama žydiška atributika⁵⁸.

Periodinėje spaudoje skleidžiamos propagandos ypatybių tyrimas padeda ne tik parodyti valdžios ir žmogaus sąveikos mechanizmą, bet ir atskleisti giluminius politinio režimo pagrindus. Karikatūrose užkoduota informacija valdantiejiems suteikė galimybę ne tik veikti potencialių skaitytojų sąmonę (ir kartu padidinti jų skaičių), bet ir kontroliuoti jų vidaus pasaulį. Kurdamas suklastotą tikrovę, manipulatorius lengviau pasiekdavo norimą rezultatą.

Pateikti rezultatai nėra galutiniai ir negali duoti galutinių atsakymų į klausimus, kuriuos

4 grafikas. Antisemitinio turinio karikatūrų ir bendro karikatūrų kiekio santykis (absoliučiais skaičiais)

kelia šiuolaikinė istoriografija. Tačiau šie rezultatai įtikinamai rodo, kad dauguma laikraštyje „Tėvija“ išspausdintų karikatūrų buvo vietinių autorių kūrybos vaisius. Kad ir kas buvo jų autoriai, karikatūrose vyravo užsienio politikos tematika. Nepaisant paplitusios nuomonės, antisemitinis elementas šiame laikraštyje išspausdintose karikatūrose

nėra vyraujantis, daug agresyvesnis jis iš kitų leidinių perspausdintose karikatūrose. Statistiniai duomenys taip pat rodo, kad būtent nacių okupacijos pradžioje Latvijoje karikatūrai buvo skirtas ypatingas vaidmuo, ir drįstame daryti prielaidą, jog iškeltą užduotį ji puikiai įvykdė.

Šaltiniai ir literatūra

LCVA – Latvijos centrinis valstybės archyvas (*Latvijas valsts vēstures archīvs*).

Nacionālā Zemgale, 1941.

Tėvija, 1941–1945.

Aizsilnieks A., *Latvijas tautsaimniecības vēsture*, Sundbyberg, 1968.

Benjamin W., *Gesammelte Schriften*, Bd. 3, Frankfurt am Main (metai nenurodyti).

Clark T., *Art and Propaganda in the Twentieth Century (The Political Image in Age of Mass Culture)*, London, 1997.

Flīgere Ē., sud., *Latviešu periodika: 1940–1945*, Rīga, 1995.

Frei N., „Nationalsozialistische Presse und

Propaganda“, *Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur und Geschichte*, München, 1983.

Erlahs I., „Karikatūra kā kaŗa ierocis“, *Daugavas Vēstnesis*, 1941, lapkričio 18.

Longerich P., „Nationalsozialistische Propaganda“, *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Bd. 314, 1993.

Oļehnovičs D., „Karikatūra kā kara ierocis“: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā“, *Starptautiskās konferences „Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945“ materiāli*, Rīga, 2004.

Remak J., leid., *The Nazi Years. A Documentary History*, Illinois, 1990.

Sils H., „Mūsu tēlotājas mākslas darbinieku īsbiogrāfijas“, *Archīvs. V: Raksti par trimdas problēmām un tēlotāju mākslu*, Melburna, 1965.

Trejs R., red., *Latvijas Republikas prese, 1918–1940*, Rīga, 1996.

Авербух С., *Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурфх*, Киев, 2002.

Ефимов Б., *Мой век*, Москва, 1998.

Nuorodos

¹ „Gimtinė“.

² Būtina pažymėti, kad periodinėje spaudoje pateikta informacija gali būti įdomi kitų humanitarinių disciplinų specialistams, pavyzdžiui, literatūros tyrinėtojams.

³ Autorių manymu, norint gauti patikimus tyrimo duomenis, būtina panaudoti visą medžiagą.

⁴ To pavyzdžiu gali būti daugybė straipsnių, kuriuose buvo reiškiamas padėka okupacinei kariuomenei už išvadavimą iš sovietinės okupacijos. Žr.: „Atbrīvotās Latvijas organizācijas centrā“, *Tēvija*, 1941, liepos 1; „Vēsturiskais rīts Rīgā“, *ibid.*; E. Doreika, „Lielajā vēsturiskajā pagriezienā“, *ibid.*, liepos 2; A. Kvālis, „Gaviles pār Sirmo Rīgu 1. jūlija rītā“, *ibid.*; „Lielā atpestīšana“, *ibid.*, liepos 7. Panašiai buvo ir kituose leidiniuose, pavyzdžiui: V. Grietze, „Latviešu tauta ir atkal brīva“, *Nacionālā Zemgale*, 1941, birželio 30; A. Burtnieks, „Atbrīvotā Jelgava“, *ibid.*, ir kt.

⁵ Benjamin: 482–495. Cit. iš: Longerich 1933 : 296. Taip pat žr.: Clark 1997 : 103.

⁶ Remak 1990 : 89.

⁷ „Baigais gads“ (latv.). Būtina pažymėti, kad toks 1940–1941 m. sovietinės okupacijos laikotarpio apibūdinimas pirmą kartą pasirodė 1941 m. rugpjūčio mėn. siekiant padidinti emocinį poveikį skaitytojams. Beje, toks apibūdinimas vartojamas ir šiuolaikinėje politinėje bei mokslinėje literatūroje.

⁸ Panaši padėtis buvo ir Trečiojo reicho periodinėje spaudoje. Žr.: Frei 1983 : 173.

⁹ Oficialus spaudos organas latvių kalba buvo leidinys „Rīkojumu Vēstnesis“ („Potvarkiu žinynas“).

¹⁰ „Gimtinė ir Kurzemės žodis“. Šiuo pavadinimu laikraštis ėjo iki 1944 m. spalio 29 d., vėliau leidiniui buvo grąžintas ankstesnis pavadinimas – „Tēvija“.

¹¹ E. Kreišmanis (1890–1965), Latvijos armijos pulkininkas leitenantas, 1941 m. liepos mėn. pradžioje vadovavo Latvijos organizacijos centrui (*Latvijas organizācijas centrs*).

¹² Iki 1941 m. gruodžio 1 d. šį spaudos organą cenzūravo Rygos propagandininkų grupės vadovas

Олехнович Д., „Сталин – еврей“: антисемитские карикатуры в газете „Двинский Вестник“, *Евреи в меняющемся мире. Материалы 4 ой международной конференции*, Рига, 2002.

zonderfiureris Gustavas Dressleris. Ši grupė buvo pavaldi vermachto Baltijos šalių ir Baltarusijos (latv. *Baltrutēnija*) propagandos skyriui (kai kuriuose šaltiniuose – sektoriui). G. Dressleris vėliau tapo propagandos skyriaus vadovu. Šis skyrius buvo pavaldus Rytų okupuotų teritorijų ministerijos Spaudos ir švietimo skyriui (*Abteilung Presse- und Aufklärung im Reichministerium für besetzten Ostgebiete*).

¹³ Pažymėtina, kad kai kurie provincijos leidiniai, pavyzdžiui, „Kurzemes Vārds“, okupacijos pradžioje ir 1944–1945 m., artėjant fronto linijai, taip pat buvo cenzūruojami dar prieš išleidimą. Visais kitais atvejais rajonų spaudos organų leidimą kontroliavo vietiniai cenzoriai ir apygardų komisarijai, o medžiaga buvo cenzūruojama jau ją išspausdinus. Periodinę spaudą stebėjo kartu vermachto ir Vokiečių saugumo policijos (*Sicherheitspolizei und SD*) cenzoriai.

¹⁴ E. E. fon Menzenkampas (1895–1945), didžiausio Pirmosios Respublikos laikraščio vokiečių kalba „Rigaesche Rundschau“ redaktorius 1933–1939 m.

¹⁵ Žr.: Latvijos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. P-74 (laikraščio „Tēvija“ redakcija), ap. 1, b. 2, 3, 4 (Rygos generalinio komisaro konfidencialūs nurodymai spaudai dėl informacijos pateikimo).

¹⁶ A. Kroderis (1892–1973), publicistas, laikračių „Tēvijas Sargs“ („Tėvynės gynėjas“, 1919–1920, 1934–1937) ir „Pirmadiena“ („Pirmadienis“, 1925–1927, 1930) redaktorius, žurnalo „Vārds“ („Žodis“) bendraredaktorius (1937–1939), pagrįstai laikomas vienu iš K. Ulmanio režimo ideologų. Nuo 1944 m. gyveno Švedijoje.

¹⁷ A. Rudzis (1905–1984), Latvijos armijos kapitonas, laikračių „Latvijas Kareivis“ („Latvijos kareivis“, 1940) ir „Sarkanais Kareivis“ („Raudonasis kareivis“, 1940 m. rugpjūčio–spalio mėn.) redaktorius. Po karo gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose.

¹⁸ P. Kovalevskis (1912–1979), slapyvardis Pāvils Klāns, rašytojas ir žurnalistas. Nuo 1944 m. gyveno Vokietijoje, po karo – Vokietijos Federacinėje Respublikoje ir Danijoje.

¹⁹ J. Vytolis (1911–1990), oficiozo „Rīkojumu Vēstnesis“ redaktorijs (1942–1944), laikraščio „Tēvija“ leidēju tarybos narys.

²⁰ Minimalus darbo užmokestis buvo 60 RM per mėnesį, o valandinis darbininko atlyginimas (nelygu kokia kvalifikacija) – nuo 27 iki 50 reichspfeningių per valandą. Daugiau žr.: Aizsilnieks 1968 : 942. Pastebėtina, kad laikraščio mėnesio prenumerata kainavo tiek pat kiek ir 1 kg sviesto. Daugiau žr.: *Tēvija*, 1941, rugsėjo 15. Kitų leidinių kaina buvo panaši kaip ir laikraščio „Tēvija“.

²¹ Fligere 1995 : 126.

²² Ibid., 145–147.

²³ Pavyzdžiui, Tukumo, palyginti netoli Rygos esančio miesto, gyventojai laikraštį gaudavo tik kitą dieną. Tai kėlė nerimą vietinio leidinio „Tukuma Ziņas“ („Tukumo naujienos“) redaktoriui, nes kartu su „Tēvija“ buvo pristatomas ir biuletenis „Deutsche Nachrichtenbüro“, kurio medžiagą persispausdindavo „Tukuma Ziņas“. Žr.: LCVA, f. P-73 (laikraščio „Tukuma Ziņas“ redakcija), ap. 1, b. 1 (susirašinėjimas su Ostlando informacijos biuru dėl informacijos teikimo).

²⁴ Erlahs 1941.

²⁵ Jefimov 1998 : 256.

²⁶ Pavyzdžiui, satyriniai kūriniai, feljtonai ir t. t., kuriuose karikatūros tik papildė tekstinę informaciją.

²⁷ Autorių nuostabai, laikraštyje „Tēvija“ nėra nė vienos tiesiogiai nukopijuotos karikatūros, nors jų siužetai panašūs.

²⁸ Nors neabejotinai buvo tiesioginė siužetinė priklausomybė.

²⁹ Taip pat karikatūros, kurių autorių nustatyti neįmanoma.

³⁰ Pavyzdžiui, J. Dresleris, A. Zandas, Vitaminas (Viktoras Blūmenausas).

³¹ E. Rirdancis (1901–1954), karikatūristas. Po karo gyveno Didžiojoje Britanijoje. Daugiau žr.: Sils 1965 : 149.

³² R. Birzgalis (1907–?), karikatūristas, režisierius, aktorius. Po karo gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose.

³³ Daugiau žr.: Trejs 1996 : 289–291, 320.

³⁴ Ačukas (tikrasis vardas ir pavardė – Arnoldas Rubertas (1893–1960), satyrikas, įvairių periodinių leidinių redaktorijs ir redkolegijų narys. Draugavo su E. Rirdanciu. Po karo dirbo Latvijos žemės ūkyje.

³⁵ *Tēvija*, 1941, spalio 15. Ž. Spūrē (1901–1943), Latvijos komunistų partijos pirmasis sekretorijs (čia ir toliau – pagal padėtį 1940–1941 m.);

A. Kirchenšteinas (1872–1963), mikrobiologas, Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas.

³⁶ Ibid., spalio 17. A. Upytis (1877–1970), rašytojas, Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas.

³⁷ Ibid., spalio 18. R. Dambitis (1881–1957), Latvijos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo narys, LSSR gynybos liaudies komisaras (iki 1940 m. – Latvijos armijos generolas).

³⁸ Ibid., spalio 20. P. Blaunas (1900–1971), žurnalistas, LSSR Aukščiausiosios Tarybos sekretorijs.

³⁹ Ibid., spalio 21. H. Lykumas (1902–?), Meno reikalų valdybos pirmininkas.

⁴⁰ Ibid., spalio 22. J. Vanagas (1907–1986), ekonomistas, LSSR žemės ūkio liaudies komisaras.

⁴¹ Ibid., spalio 23. J. Niedra (1909–1987), rašytojas, Visuomeninių santykių ministerijos Spaudos ir draugijų departamento direktorijs.

⁴² Ibid., spalio 24. R. Berzinis (1881–1949), Latvijos nacionalinės operos tenoras.

⁴³ Ibid., spalio 25. A. Jablonskis (1880–1951), Latvijos komunistų partijos spaudos organo, laikraščio „Cīņa“ redaktorijs.

⁴⁴ Ibid., spalio 27. K. Karlsonas (1907–1962), chemikas, finansų ministras (1940 m. liepos–rugpjūčio mėn.), LSSR lengvosios pramonės liaudies komisaras.

⁴⁵ Ibid., spalio 28. P. Valeskalnis (1899–1987), švietimo viceministras, nuo 1941 m. – švietimo liaudies komisaras.

⁴⁶ Ibid., spalio 30. V. Lacis (1904–1966), rašytojas, vidaus reikalų ministras (1940 m. vasarą), LSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas.

⁴⁷ Ibid., lapkričio 1. A. Novikas (1908–?), LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras.

⁴⁸ Ibid., lapkričio 10–gruodžio 2.

⁴⁹ Honoraras buvo mokamas ir už perspausdintą medžiagą, kurią pateikdavo informacijų agentūros. Toks „honoraras“ kartu buvo ir abonentinis mokestis už informacijos agentūrų paslaugas. Žr.: LCVA, f. P-74, ap. 1, b. 1, l. 28.

⁵⁰ Iš viso išspausdinta 7 karikatūros ir 3 iliustracijos Ačuko feljtonams.

⁵¹ Išspausdinta 1 karikatūra ir 2 iliustracijos Ačuko feljtonams.

⁵² Išspausdintos 3 karikatūros ir 3 iliustracijos Ačuko feljtonams. Žr.: LCVA, f. P-74, ap. 1, b. 1, l. 10–29.

⁵³ Pavyzdžiui, 1943 m. sausio mėn. V. Baltkajo honoraras už vedamuosius sudarė 770 RM, P. Kovalevskio – 776 RM. Daugiau žr.: ibid., l. 10, 27.

⁵⁴ Galimas daiktas, kad tarp fotomedžiagos matricų ir klišių, gaunamų iš „Orbis-Photo“ ir „Ost-raum-Bilderdienst“ redakcijų, galėjo būti ir karikatūrų.

⁵⁵ Įdomu, kad 1942 m. vasario 12 d. pasirodė Rygos generalkomisaro Propagandos skyriaus konfidencialus potvarkis dėl spaudos, kuriame nurodoma, jog vartoti „žodžius „Sovietų Rusija“, „sovietai rusai“ arba „Rusija“ ir „rusai“ yra klaidinga. Visais atvejais reikia kalbėti apie „Sovietų Sąjungą“ arba apie „bolševikus“...“ Žr.: LCVA, f. P-74, ap. 1, b. 1, l. 1.

⁵⁶ Autorių manymu, antisemitinė karikatūra yra satyrinis piešinys, kuriame tiesiogiai arba archetipiniais simboliais (pavyzdžiui, žydų simbolika, šabloniškais žydų išorės vaizdiniais ir t. t.) buvo neigia-

mai pavaizduotas žydų vaidmuo užsienio ir vidaus politikos procesuose.

⁵⁷ Pavyzdžiui, ukrainiečių tyrinėtojas Semionas Averbuchas mano, kad 99 proc. paskelbtų karikatūrų buvo antisemitinės (Averbuch 2002). Tokios nuomonės laikėsi ir kai kurie latvių tyrinėtojai (Oļehnovičs 2004 : 30–40).

⁵⁸ Pavyzdžiui, žr.: Olechnovič 2002 : 212–217. Šiame šaltinyje tik dvi karikatūros (1941 m. liepos 27 d. ir 1942 m. spalio 26 d.) gali būti priskirtos prie antisemitinių. Jų autoriai buvo Trečiojo reicho dailininkai.

Gauta 2005 07 11

Daugpilio universitetas,
Vidzemės aukštoji mokykla

Kaspars Zellis, Dmitrij Olechnovič

CARICATURE IN THE NEWSPAPER „TĒVIJA“ (1941–1945). SOME QUESTIONS OF SOURCE CRITICISM

S u m m a r y

During the Nazi occupation, the newspaper *Tēvija* [Fatherland] was the most influential newspaper published in the Latvian language. The authors of the present article have researched the entire newspaper file – 1168 issues. In the process of the investigation, 400 caricatures were selected and divided into different groups. The division was made according to the theme of the caricatures. Most of the caricatures had been created by Latvian

authors, although there were also some re-publications from German newspapers.

The main theme of the caricatures was the war, but especially in the year 1941, the theme of Soviet terror was topical. Anti-Semitic elements were present in many caricatures, but this was not the most important component. The use of caricatures were especially noticeable during the initial period of the war.